

Юлія ТОДОРЦЕВА,
orcid.org/0000-0002-4708-581X
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Одеського національного політехнічного університету
(Одеса, Україна) utodorceva@gmail.com

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ У ПЕДАГОГІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті розкривається семантика складного та багатоаспектного феномену мобільності і надається визначення понять «педагогічна мобільність» і «професійна мобільність». Обґрунтовуються причини – зовнішні та внутрішні, які зумовили появу педагогічних категорій «мобільність» та «професійна мобільність». Представлена точка зору науковців щодо принципу мобільності як категорії дидактики, а також проаналізована сутність його трьох критеріїв: критерію інструментальності, критерію універсальності та критерію самостійності. Виявлені особливості мобільності у педагогічній сфері та розглянута класифікація процесів мобільності. Визначено сім провідних професійних здібностей і вмінь професійної компетентності як складової професійної мобільності.

Ключові слова: професійна мобільність, педагогічна мобільність, принцип мобільності як категорія дидактики, критерії принципу мобільності, мобільність у педагогічній сфері, види мобільності, професійна компетентність.

Yulia TODORTSEVA,
orcid.org/0000-0002-4708-581X
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of Psychology and Social Work Department,
Odessa National Polytechnic University
(Odesa, Ukraine) utodorceva@gmail.com

PROFESSIONAL MOBILITY IN THE PEDAGOGICAL DIMENSION

The article discloses semantics of a complex and multidimensional phenomenon of mobility and given the definition of “pedagogical mobility” and “professional mobility”. External and internal reasons that precede the emergence of pedagogical categories “mobility” and “professional mobility” are substantiated. The point of view about principle of mobility as a category of didactics according to the opinion of scientists is also introduced and analyzed the essence of three criteria such as instrumentality criterion, universality criterion and autonomy criterion.

Instrumentality criterion is in a non-perishable process of formation professional mobility and also such as reinforcing the process of training. Universality criterion involves the flexibility of the professional mobility formation stages in combination and regulation of relations with social partners. As for autonomy criterion, it is reflected in the organization of professional mobility formation process and introduced methodological and regulatory functions.

The features of mobility in the pedagogical sphere are revealed and the classification of mobility processes is considered, which is determined by the criteria of the time sign, the mobility subject and the mobility orientation. Seven important professional abilities and abilities of professional competence are defined as a component of professional mobility. Among professional abilities and abilities of professional competence we may mark the basic abilities which are connected with psychological, pedagogical and philosophy contents; information abilities as an index of orientation in the information environment; research abilities as the skills for overcoming different barriers and stereotypes during intellectual process; practical abilities are based in search of sure optimal decision; integral abilities must improve the object and communicative abilities include social intellect and tolerance. The problem of the formation of professional mobility must be solved taking into account the self-reliant professional movements with the support of continuous self-education.

Key words: professional mobility, pedagogical mobility, principle of mobility as a category of didactics, principle of mobility criteria, mobility in the pedagogical sphere, the kinds of mobility, professional competence.

Постановка проблеми. Стрімкі процеси, що відбуваються у суспільстві, спричинили трансформацію функцій педагога та виникнення нових вимог до якості освіти. Тому перед педагогічною спільнотою стоять надзвичайно важливі завдання, до яких належать традиційні (формування успішної, гармонійної, всебічно розвиненої, освіченої особистості) та інноваційні, що передбачають підготовку учнів до глобальної відповідальної ролі

громадян Європи. Професійна мобільність учителів у зазначених умовах є однією зі стрижневих ліній щодо формування загальноєвропейського простору освіти. У зв'язку з динамізмом сучасних освітніх перетворень виникає потреба у фахівцях, які вміють постійно аналізувати змінні соціально-економічні тенденції, приймати і реалізувати нестандартні рішення у ситуації ринкової конкуренції, усувати стереотипізацію з виробничої та

особової сфер діяльності. При цьому, молоді вчителі повинні кваліфіковано діяти, швидко адаптуватися й орієнтуватися серед реальних внутрішніх та зовнішніх складних контекстів, приймаючи адекватні й відповідальні рішення. Формування професійної мобільності особистості – одна з провідних світових тенденцій, що визначають хід модернізації та реформування національної системи освіти.

Аналіз досліджень. Проблема професійної мобільності здебільшого виступала предметом соціологічних досліджень (П. Сорокін, Т. Заславська, Р. Ривкіна, В. Шубіна, С. М. Ліпсет, Р. Бендікс, К. Ясперс, Я. Щепанський та ін.), психологічних досліджень (В. Ковальова, В. Тихонович, М. Шабонова, Л. Левченко, Н. Мурадян, Л. Шевченко, Л. Пілецька та ін.), останнім часом економічних наук (Є. Іванченко, Н. Коваліско, Е. Мирошніченко, О. Михайлов та ін.). Педагогічні дослідження, присвячені проблемі професійної мобільності, починаються з 2001 року, що вказує на проникнення проблеми мобільності у педагогічну науку з соціології. Питанням індивідуальної мобільності фахівця та специфіці її формування присвячено праці О. Безпалько, Т. Гордєвой, Л. Горюнової, Л. Сушенцевой, О. Ващенко, О. Китайської, Н. Кожемякіної, Р. Пріми, Т. Павлиш, В. Корнієнко, А. Рідкодубської. Обраний напрям дослідження зумовлений недостатністю наукових розвідок із зазначеної проблематики у суто педагогічному вимірі, а також необхідністю комплексного вивчення змістової сутності феномена професійної мобільності.

Мета статті – розкрити та проаналізувати погляди вчених-педагогів щодо висвітлення професійної мобільності як інтегративної характеристики у педагогічному вимірі.

Виклад основного матеріалу. Прояв мобільності завжди був передумовою виживання людини у різних умовах і обставинах, що дозволяє простежити її розвиток в історичній ретроспективі. С. Капліна на підставі аналізу тенденцій становлення проблеми професійної мобільності у процесі еволюції інженерної діяльності визначила наступні етапи виникнення даної проблеми в історії науки та суспільства:

I етап – «зародження» (V-XIII ст.) проблеми формування професійної мобільності в історії суспільства;

II етап – «розвиток» (XIV-XVIII ст.) проблеми формування професійної мобільності в історії суспільства;

III етап – «укорінення» (XIX-XX ст.) проблеми формування професійної мобільності в історії суспільства;

IV етап – «інтеграція» (кінець XX – початок XXI ст.) проблеми формування професійної мобільності у науці та суспільстві (Капліна С.Е., 2008).

Семантика поняття «професійна мобільність» складна та багатоаспектна, оскільки різноманітні грані даного феномену семантично пов'язані з такими відомими поняттями, як: «мобільність» (від лат. Mobilis – рухливий) – рухливість, здатність до швидкого переміщення, готовність до швидкого виконання завдань, здатність швидко орієнтуватися у ситуації, знаходити потрібні форми діяльності, пересуватися, легко змінювати професію, рід занять, місце проживання, здатність до швидкої зміни статусу; «професія» – рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок, виступаючи джерелом існування індивіда; «професійний» – той, що відноситься до певної професії, пов'язаний з нею; «активність» – цілеспрямованість поведінки, реакція, адаптація і випередження майбутнього. Відповідно мобільність виступає як характеристикою діяльності, так і особистості, оскільки її прояв у професійній діяльності буде залежати від наявності розвитку певних особистісних якостей.

Суспільство переживає кризу, спричинену переходом від техногенної до інформаційної цивілізації, а соціально-професійна мобільність кадрів відіграє важливу роль у подоланні цієї кризи. Ю. Калиновський пропонує оригінальні тлумачення професійної та педагогічної мобільності. За його визначенням, мобільність – це інтегрована риса особистості, що характеризує її здатність швидко змінювати свій статус або положення у соціальному, культурному чи професійному середовищі під впливом змінних у природі, культурі чи соціумі ситуацій та обставин діяльності суб'єктів взаємодії. Професійну мобільність автор визначає як здатність особистості реалізувати свою потребу, що відповідає її вподобанням та можливостям і є корисною для суспільства; здатність уміло переходити від одного рівня професійної діяльності до іншого, розширюючи і поглиблюючи рівень цієї діяльності, проявляючи свою професійну компетентність (Калиновський Ю. І., 2001).

Л.І. Рибникова розглядає поняття соціально-професійної мобільності з двох позицій:

1. З одного боку, це зміна позицій, зумовлена зовнішніми умовами, а саме: відсутністю робочих місць, низькою заробітною платнею, побутовою непорядкованістю тощо. У даному випадку соціальна мобільність продиктована необхідністю адаптуватись до реальних життєвих ситуацій.

2. З другого боку, соціально-професійну мобільність можна розглядати як внутрішнє самовдосконалення особистості, яке базується на стабільних цінностях та потребі саморозвитку. Основною цією соціальною мобільності є грамотність, освіченість та професійна компетентність. Як результат – особистість, що має внутрішню свободу, здатна швидко реагувати на зміни у соціумі (Іванченко Є. А., 2004).

Поява педагогічних категорій «мобільність» та «професійна мобільність» зумовлена декількома причинами, з-поміж яких науковці виділяють зовнішні та внутрішні. Зовнішні причини, на думку В. Борисова, визначаються змінами в середовищі життєдіяльності людини і можуть бути як глобальними, так і індивідуальними. Глобальні зміни викликані реструктуризацією української економіки, а індивідуальні можуть бути викликані зміною професії, робочого місця, статусу в організації у результаті різних причин (стан здоров'я, зміна місця проживання тощо) (Сушенцева Л. Л., 2009: 147). Внутрішні причини залежать від індивідуальної спрямованості особистості. З одного боку, вони визначаються мотивацією успіху, яка викликає в особистості прагнення до вдосконалення професійних умінь та навичок, саморозвитку, кар'єрного зростання, а з іншого – пізнім професійним самовизначенням, що передбачає перехід до професії, яка значно відрізняється за профілем від одержаної раніше професійної освіти. Сучасна ситуація у суспільстві вимагає від людини «здатності до самозмінювання як способу прийняття виклику швидко змінюваній реальності з орієнтацією на автономність, незалежність, опору на власні сили» (Сушенцева Л. Л., 2009).

У контексті можливих професійних переміщень до визначення типів професійної мобільності підходить Ю. Мороз: 1) зміна сфери діяльності у рамках однієї широкої спеціальності у силу тих чи інших обставин; 2) зміна сфери діяльності у зв'язку із підвищенням службового статусу, призначення на вищу посаду; 3) зміна однієї професії на іншу, але дещо подібну до початкової, у тій чи іншій мірі спорідненій з нею, що дозволяє хоча б в

обмеженому варіанті спиратися на вже набуті знання, уміння, навички; 4) кардинальна зміна виду професійної діяльності, коли необхідно засвоювати зовсім новий професійний досвід (Мороз Ю. Л., 2010: 365).

Таким чином, всі науковці виділяють у професійній мобільності рухливість, динамічність розвитку, готовність та здатність до переміщень і змін, активність тощо. Тобто йдеться про загальний розвиток особистості фахівця, опанування новою технікою і технічними засобами; технологічними процесами та новими спеціальностями; потребу постійно підвищувати свою освіту та кваліфікацію. Відповідно акцентується увага на швидкому набутті професійної компетентності фахівця, що передбачає безперервне навчання і самовдосконалення. Але при цьому важливо, щоб діяльність, якою займається фахівець, відповідала його нахилам та можливостям з користю для суспільства. Отже, у процесі формування професійної мобільності має здійснюватися вплив на систему цінностей майбутнього фахівця, його мотивацію щодо її прояву. У цьому контексті поділяємо думку С. Нужної стосовно того, що професійна компетентність виступає «знанневою» основою професійної мобільності разом із загальноосвітніми, загальнопрофесійними та професійними знаннями. Для того, щоб бути успішним на ринку праці, професійно мобільний фахівець має здатність до швидкого набуття професійної компетентності, оскільки будь-яке професійне переміщення буде передбачати опанування новими знаннями, вміннями і навичками (Нужнова С. В., 2010: 30).

Низка науковців (С. Капліна, С. Кугель, Р. Ривкіна) справедливо розглядають мобільність як принцип, що забезпечує усунення чи пом'якшення диспропорцій між проблемою, що постала, і наявною структурою кадрів. Так, на думку С. Капліної, принцип мобільності як категорія дидактики, повинен відповідати таким критеріям, як інструментальність, універсальність та самостійність (Сушенцева Л. Л., 2011: 148). Дамо їх визначення у таблиці нижче.

Як бачимо з таблиці вище, згідно з першим критерієм принципу мобільності – критерієм інстру-

Таблиця

Сутність критеріїв принципу мобільності як категорії дидактики за С. Капліною

Назва критерію принципу мобільності	Сутність критерію принципу мобільності
<i>Критерій інструментальності</i>	Неперервне здійснення процесу формування професійної мобільності, а також докорінна перебудова самого характеру навчання
<i>Критерій універсальності</i>	Гнучкість етапів формування професійної мобільності у поєднанні та регулюванні взаємовідносин із соціальними партнерами
<i>Критерій самостійності</i>	Знаходить своє відображення в організації процесу формування професійної мобільності, виконує методологічну та регулятивну функції

ментальності, зі сприйняття та запам'ятовування навчального матеріалу процес навчання має перетворитися на процес здобування знань з метою глибокого розуміння сутності тих процесів, що відбуваються. Слід зауважити, що можливості всіх дисциплін стають усвідомлено необхідними, оскільки без них неможливо оволодіти професійними питаннями та здійснити сам процес формування професійної мобільності майбутнього фахівця.

Другий критерій принципу мобільності як дидактичної категорії – критерій універсальності, націлений забезпечити швидку адаптацію майбутніх фахівців до нових умов праці внаслідок резервів, закладених як у навчальних дисциплінах теоретичного циклу, так і у практичній підготовці та досвіді роботи.

Щодо критерію самостійності, то цей критерій професійної мобільності виконує дві функції – методологічну і регулятивну. Методологічна функція знаходить свій вияв у системі організуючій (здатність принципу бути основним «логічним вузлом» у розвитку теорії формування професійної мобільності), у дидактичній (властивість принципу відображати закономірності динаміки педагогічного процесу з формування професійної мобільності), в інтегративній функції (сприяє забезпеченню цілісності навчального та виховного процесу з формування професійної мобільності майбутніх фахівців і його результатів). Регулятивна функція включає структурно-змістову функцію (відображає спрямованість змін процесу формування професійної мобільності з метою забезпечення умов досягнення цілісності результатів її розвитку), субординативну функцію (розглядає взаємодію компонентів професійної мобільності, характер взаємозв'язку між ними) і координуючу функцію (виявляється в узгодженості різних дисциплін, етапів, ступенів навчання і посиленні людської гнучкості при адаптації до нових виробничих умов) (Сушенцева Л. Л., 2011: 149). Таким чином, принцип мобільності має справді універсальне значення для реалізації закономірностей освітнього процесу, його логічності та розв'язання суперечностей.

Суб'єктом мобільності може виступати як окремий педагог, так і педагогічний колектив у цілому. Дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців показують, що мобільність у педагогічній сфері має ряд особливостей, що впливають зі специфіки професійної діяльності. Насамперед в освіті співвіднесеність стабільності і мобільності кадрів інша, ніж у матеріальному виробництві: забезпечення гнучкості і багатофункціональності

професійної освіти відповідно до потреб суспільства збільшує «питому вагу» значення мобільності. По-друге, детермінована об'єктивними чинниками, як і у матеріальному виробництві, мобільність у педагогічній сфері, її спрямованість, інтенсивність більшою мірою залежать від особистісних суб'єктивних чинників. Суспільство зацікавлене у такому фахівцеві, який уміє думати самостійно і вирішувати різноманітні проблеми, втілювати на практиці знання, одержані у процесі навчання; володіє критичним і творчим мисленням, що сформоване у процесі освіти; вміє здобувати нові знання, здібний до самонавчання, самоосвіти.

Для наукових і практичних цілей вирішальне значення має класифікація мобільності. Вихідним поняттям при класифікації процесів мобільності є вид мобільності, в основі якого лежить такий критерій, як зміни у змісті та умовах професійної діяльності. Як слушно зауважує С. Кугель, класифікація цих процесів дає можливість упорядкувати і висвітлити окремі прояви загального процесу професійно-педагогічної мобільності, визначити який вид мобільності забезпечує виконання тих чи інших соціальних функцій (Кугель С. А., 1983).

Однак Р. Пріма вважає цей критерій не єдиним. Додатковими критеріями для визначення виду мобільності, на її думку, можуть виступати: часова ознака, суб'єкт мобільності та спрямування мобільності. Так, за першою ознакою мобільність може бути диференційована на інтрагенераційну, що охоплює всі види мобільності протягом життя покоління та інтергенераційну або міжпоколінну. Остання може вивчатися як у ретроспективному, так і у проєктивному планах (порівняння фактичного професійного статусу дітей і батьків, оцінка професійних перспектив дітей і т.ін.). За суб'єктом автор поділяє мобільність на індивідуальну і групову. За спрямуванням можна виділити внутрішню мобільність, яка здійснюється у межах освітньо-професійної діяльності і зовнішню мобільність, що балансує між освітою й іншими сферами діяльності (Пріма Р. М., 2009).

Вищезазначені критерії є загальними критеріями диференціації професійно-педагогічної мобільності, проте вони не забезпечують всебічне, комплексне, системне визначення і вивчення цього феномена, що потребує, у свою чергу, виокремлення специфічних критеріїв професійної мобільності.

Професійна мобільність спирається на педагогічну культуру і професійну компетентність. Погоджуючись з думкою Ю. Калиновського,

визначимо сім ведучих професійних здібностей і вмінь, які автор включив у поняття «компетентність»:

- Фундаментальні (здатність до аналізу і синтезу, володіння теоретичними знаннями основ наук, що забезпечують взаємозв'язок предметних знань з психолого-педагогічними і філософсько-антропологічними змістами, широта і глибина предметних знань);
- Інформаційні (здатність орієнтуватися в інформаційному просторі і використовувати інформаційні технології);
- Дослідницькі (здатність і вміння використовувати педагогічну рефлексію як здатність педагога до регуляції власної педагогічної діяльності, вміння долати бар'єри та стереотипи, що виникають у процесі мислення);
- Практичні (здатність знаходити правильне рішення на основі багатьох умов, приймати оптимальне рішення);
- Інтегральні (здатність удосконалити об'єкт, додаючи деталі);

– Комунікативні (соціальний інтелект і толерантність);

– Управлінські (Калиновский Ю. И., 2001).

Таким чином, професійною компетентністю можна вважати максимально адекватну, пропорційну сукупність професійних, комунікативних, особистісних якостей педагога, що дозволяють досягти якісних результатів у педагогічній діяльності.

Висновки. Отже, основою розвитку професійної мобільності виступає загальний всебічний розвиток особистості з обов'язковою мотиваційно-ціннісною настановою на швидке набуття професійної компетентності в обраній фахівцем сфері діяльності. Педагогічна мобільність – це інтегративна характеристика, що включає різні види мобільності і компетентності, що необхідні при самореалізації педагога у професійній діяльності, у соціумі і культурі. Тому проблема формування професійної мобільності має вирішуватися з урахуванням імовірних професійних переміщень з опорою на безперервне самонавчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Іванченко Є. А. Професійна мобільність майбутніх фахівців: навчальний посібник. Одеса: СМІЛ, 2004. 120 с.
2. Калиновский Ю. И. Развитие социально-профессиональной мобильности андрагога в контексте социокультурной образовательной политики региона: дис. ... докт. пед. наук. СПб, 2001. 470 с.
3. Каплина С. Е. Концептуальные и технологические основы формирования профессиональной мобильности будущих инженеров в процессе изучения гуманитарных дисциплин: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.08. Чебоксары, 2008. 568 с.
4. Кугель С.А. Профессиональная мобильность в науке. М., 1983. 256 с.
5. Марценюк Н. Проблема професійної мобільності у педагогічній науці. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. № 48. 2016. С. 75-79.
6. Мороз Ю. Л. Специфічні особливості професійної мобільності випускників вузів на ринку праці і їх відображення у вузівському навчанні. Науковий вісник Вінницького кооперативного інституту. Серія «Економіка регіону: структура, особливості, динаміка розвитку». № 6. 2010. С. 364-368.
7. Нужнова С. В. Этапы формирования готовности к профессиональной мобильности в условиях вуза. Сб. научн. трудов по материалам междунаучно-практ. конференции «Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития 2010». Том 8. Педагогика, психология и социология. Одесса: Черноморье, 2010. С. 28-32.
8. Пріма Р. М. Формування професійної мобільності майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика: монографія. Волинський національний ун-т ім.Лесі Українки. Д.: ІМА-прес, 2009. 368 с.
9. Сушенцева Л.Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: теорія і практика: монографія. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. 438 с.

REFERENCES

1. Ivanchenko Ye.A. Profesiina mobilnist maibutnix fakhivtsiv: navchalnyi posibnyk [Professional mobility of future specialists]. Odessa: SMYL, 2004. 120 p. [in Ukrainian]
2. Kalynovskyi Yu.Y. Razvytye sotsyalno-professyonalnoi moybylnosti andrahoha v kontekste sotsyokulturnoi obrazovatelnoi polytyky rehyona [The development of social-professional mobility of andragogic teacher in the context of social-cultural educational politics of region]. Dys.d.ped.nauk. S.Pb.2001. 470 p. [in Russian]
3. Kaplyna S. Kontseptualnue y tekhnolohycheskye osnovu formyrovaniya professyonalnoi moybylnosti budushchyykh ynzhenerov v protsesse yzucheniya humanytarnukh dystsyplin: dySSERTatsiya doktora pedahohycheskykh nauk: 13.00.08. [Conceptual and technological bases of formation future engineers' professional mobility in the process of studying humanitarian disciplines]. Cheboksaru, 2008. 568 p. [in Russian]
4. Kuhel S.A. Professyonalnaia moybylnost v nauke [Professional mobility in a science]. M., 1983. 256 p. [in Russian].
5. Martseniuk N. Problema profesiinoi mobilnosti u pedahohichnii nauki [The problem of professional mobility in pedagogics]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M.Kotsiubynskoho. Seria: pedahohika i psykholohiia. № 48, 2016. pp. 75-79 [in Ukrainian]

6. Moroz Yu.L. Spetsyfichni osoblyvosti profesiinoi mobilnosti vypusknnykiv vuziv na rynku pratsi i yikh vidobrazhennia u vuzivskomu navchanni [Specific facilities of professional mobility graduates of universities in the job market and its reflection on education at the university]. Naukovyi visnyk Vinnytskoho kooperatyvnoho instytutu. Seriiia "Ekonomika rehionu: struktura, osoblyvosti, dynamika rozvytku". № 6, 2010. pp. 364-368 [in Ukrainian]
7. Nuzhnova S.V. Etapu formyrovanyia hotovnosti k professyonalnoi mobylnosti v uslovyakh vuza [Stages of preparation to professional mobility formation in conditions of the university]. Sb.nauchn.trudov po materyalam mezhd. nauchno-prakt.konferentsyy "Nauchnie yssledovanyia y ykh praktycheskoe prymerenye. Sovremennoe sostoianye y puty razvytyia 2010". Odessa: Chernomore, 2010. Tom 8. Pedahohyka, psykhohohyia y sotsyolohyia. pp. 28-32 [in Russian]
8. Prima R.M. Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv: teoriia i praktyka: monohrafiia [Formation professional mobility of primary school's future teacher]. Volynskyy natsionalnyi un-t im.Lesi Ukrainky. D.: IMA-pres, 2009. 368 p. [in Ukrainian]
9. Sushentseva L.L. Formuvannia profesiinoi mobilnosti maibutnykh kvalifikovanykh robitnykiv u profesiino-technichnykh navchalnykh zakladakh: teoriia i praktyka: monohrafiia [Formation professional mobility of future skilled workers in the professional technical vocational schools: theory and practice]. Kryvyy Rih: Vydavnychi dim, 2011. 438 p. [in Ukrainian]

Статтю подано до редакції 11.05.2018 р.